

‘પંગુમ્ લંઘયતે ગિરિમ્’ એક યુવતીના અડગ આત્મવિશ્વાસને વ્યક્ત કરતું આ રેખાચિત્ર છે. અરુણિમા નામની રાષ્ટ્રકક્ષાની વોલીબોલ ખેલાડીને લૂંટારાઓ રાત્રે ટ્રેનમાંથી ફેંકી દે છે. એ જ વખતે સામેથી આવતી ટ્રેન નીચે એનો પગ કપાઈ જાય છે. આવી વિકટ પરિસ્થિતિમાં હિંમત હાર્યા વગર એ પોતાના પગનું એનેસ્થેસિયા વગર ઓપરેશન કરાવે છે, એટલું જ નહિ એ ક્ષણે એ એવરેસ્ટ સર કરવાનું સ્વપ્ન સેવે છે. એક યુવતીના આત્મવિશ્વાસની આ ચરમસીમા છે. અનેક મુશ્કેલીઓ પછી એ એવરેસ્ટ તો સર કરે જ છે પણ એ સિવાય વિશ્વનાં બીજાં શિખરો પણ સર કરે છે, અને જાણે કે પંગુમ્ લંઘયતે ગિરિમ્ સુભાષિતને સાર્થક કરે છે.

બરેલી ડિસ્ટ્રિક્ટ હોસ્પિટલના સ્ટાફમાં દોડધામ મચી ગઈ હતી. અરુણિમા નામની છોકરીના પગનું ઓપરેશન કરવાનું હતું; પરંતુ ચિંતાજનક બાબત એ હતી કે અહીં ન હતી લોહી માટે વ્યવસ્થા કે ન હતી દર્દીને બેહોશ કરવા એનેસ્થેસિયાની સુવિધા ! અરુણિમાએ અર્ધભાનાવસ્થામાં આ અંગેની ચર્ચા સાંભળી અને ડોક્ટરને હિંમતથી કહ્યું : “સરજી ! મારો પગ કપાયો... હું આખી રાત રેલવે ટ્રેક ઉપર પડી રહી. મેં ભયંકર વેદના સહન કરી... તો હવે તો તમે મારા ભલા માટે મારો પગ કાપશો ને ! હું સહન કરી લઈશ.” એની અડગતા જોઈને ડોક્ટર અને નર્સ આભા બની ગયાં. તેમની માનવતા જાગી ઊઠી. હોસ્પિટલના ડોક્ટર અને ફાર્માસિસ્ટે રક્તદાન કર્યું અને એનેસ્થેસિયા વિના અરુણિમાના પગનું ઓપરેશન થયું !! ભયંકર વેદનાભરી સ્થિતિમાં તેનો પગ અલગ કરાયો. એ પીડાનું સ્મરણ આજે પણ એનાં રૂવાડાં ઊભાં કરી દે છે.

2011ની 11 એપ્રિલે અરુણિમા C.I.S.F. માં જોડાવા માટે ઈન્ટરવ્યૂ આપવા પદ્માવત એક્સપ્રેસમાં લખનૌથી દિલ્લી જઈ રહી હતી, ત્યારે કેટલાક બદમાશોએ એની સોનાની ચેઈન ખેંચવા પ્રયાસ કર્યો. ડાબામાં મુસાફરોની હાજરીમાં આ ઘટના બની પણ કોઈએ એનો વિરોધ ન કર્યો, કોઈએ એમને અટકાવ્યા નહિ. વોલીબોલની રાષ્ટ્રકક્ષાની રમતવીર રહેલી અરુણિમાએ સામી લડત આપી, એ ઝઝૂમી; પરંતુ એકલી અને અસહાય હોવાથી બદમાશોએ તેને ટ્રેન બહાર ફેંકી દીધી. એના દુર્ભાગ્યે એ જ વખતે સામેથી બીજી ટ્રેન પસાર થઈ અને એના ઉજ્જવળ ભાવિને કચડતી ગઈ. અરુણિમાનો ડાબો પગ ટ્રેન નીચે કપાયો. લોહીલુહાણ હાલતમાં આખી રાત એ મદદ માટે બૂમ પાડતી રહી પણ કોઈ એની મદદે આવ્યું નહિ. રાત્રિના અંધકારમાં તે 7 કલાક ટ્રેક ઉપર પડી રહી. ત્યાંથી 49 ટ્રેન પસાર થઈ ગઈ પણ આ કસોટી કાળમાં એની મદદે કોઈ ફરક્યું નહિ. માત્ર એના કપાયેલા પગના માંસની મિજબાની માણવા ઉંદરો આવ્યા !

અરુણિમાનો ડાબો પગ માત્ર ચામડીભેર લટકતો હતો. જમણા પગના હાડકાના ઘણા ટુકડા થઈ ગયા હતા. એની કરોડરજ્જુમાં તિરાડ પડી હતી. તે ચીસો પાડતી, સહન કરતી, રડતી પડી રહી. સવારે તેને બરેલી હોસ્પિટલમાં લઈ જવાઈ અને ત્યાંના તાત્કાલિક ઓપરેશન પછી એને દિલ્લીની એઈમ્સ હોસ્પિટલમાં ખસેડવામાં આવી. ત્યાંની લાંબી સારવાર પછી તેણે થોડી સ્વસ્થતા મેળવી ત્યારે તેણે સમાચારપત્રોમાં સમાચાર વાંચ્યા કે, “અરુણિમા પાસે ટિકિટ ન હતી એટલે... આત્મહત્યા કરવા માટે કૂદી હતી એટલે... આમ બન્યું.” એના પરિવારે તમામ અફવાઓનું ખંડન કર્યું, પણ કોઈએ માન્યું નહિ. સત્ય તો સમયની એરણે જ ઓળખાય છે. હવે એણે પોતાના જીવનની દિશા બદલવાનું નક્કી કર્યું. જहाँ चाह वहाँ रह । એ ન્યાયે તેણે હોસ્પિટલની પથારીમાં જ નક્કી કર્યું કે હું પર્વતારોહણ કરીશ.

લોકોએ એને પાગલ ગણી, કારણ કે પગ વગરના માટે પર્વતારોહણ અશક્ય ગણાય. અરુણિમામાં દૃઢ સંકલ્પશક્તિ હતી; પરંતુ પર્વતારોહણ માટે જરૂરી માર્ગદર્શન અને તાલીમ મેળવવાં અને એ માટે આર્થિક સહાય મેળવવી એ બે કપરા પ્રશ્નો તેની સામે હતા. લોકોએ એને એનો સંકલ્પ પડતો મૂકવા સમજાવી અને કહ્યું, ‘તારો એક પગ કપાઈ ચૂક્યો છે. બીજામાં રોડ છે, કરોડરજ્જુમાં તિરાડો છે. તું સાજ થાય પછી કોઈક નોકરી કરજે.’ લોકોને એનું અપંગ શરીર દેખાતું હતું, એનો અડગ આત્મવિશ્વાસ નહિ. અરુણિમાનું અંતર આ દુર્ગમ લક્ષ્ય પામવા પ્રતિબદ્ધ થઈ ચૂક્યું હતું.

અરુણિમાના પરિવારે એને પ્રેમથી સંભાળી અને એના અડગ મનોબળે એને મજબૂત બનાવી. જિંદગીની મુશ્કેલીઓ અને મૂંઝવણો સાથે તે પથારીમાં પડી રહેવા માગતી ન હતી. તે 1985માં એવરેસ્ટ સર કરનાર ભારતીય પ્રથમ મહિલા બચેન્દ્રી પાલ પાસે પહોંચી. તેમણે અરુણિમાના નિશ્ચયની અડગતા જોઈ કહ્યું, “એવરેસ્ટ જેવા દુર્ગમ પર્વતના આરોહણ વિશે વિચારીને તૈં અંતરમાં તો એને સર કરી જ લીધો છે. માત્ર હવે જગતને બતાવવા ખાતર ત્યાં જઈ ચઢવાનું બાકી છે !!” બચેન્દ્રી સાથેની મુલાકાતે એનામાં અનેરી હિંમત અને ઉત્સાહ ભરી દીધાં; પરંતુ આ ક્ષેત્રમાં અનેક મુશ્કેલીઓ એની વાટ જોતી બેઠી હતી. બચેન્દ્રી પાલ મેડમે એને સમજાવ્યું હતું, “અરુણિમા, તારા વિચારથી કે તારા શબ્દોથી તૈં એવરેસ્ટ સર કરી લીધું છે, પણ તું સાબિત કર કે તું આવા શરીરે એવરેસ્ટ સર કરી શકે છે.” અને એ મંડી પડી.

પર્વતારોહણની તાલીમ દરમિયાન શરૂઆતમાં પર્વત ચઢવા બધા એકસાથે નીકળતા ત્યારે અરુણિમાને સલાહ મળતી, “અરે, તું ધીમે ધીમે આવ...” તે અકળાતી અને વધુ મહેનત કરતી. આઠ મહિના બાદ પરિસ્થિતિ બદલાઈ ગઈ. અરુણિમા હવે સામાન ઉપાડીને સૌની સાથે નીકળતી અને સૌથી પહેલી પહોંચતી ! લોકો એને પૂછતા, “અરુણિમા કહે તો કે - તું ખાય છે શું ?”

તાલીમ બાદ સ્વપ્નને સાકાર કરવાની, લક્ષ્યને પામવાની ઘડી આવી પહોંચી. એ એવરેસ્ટને આંબવા સજ્જ બની, પરંતુ વિટંબણાઓ ડગલે ને પગલે હતી. પહેલી કસોટી શેરપાને સમજાવવાની આવી. શેરપાએ જાણ્યું કે અરુણિમાનો કૃત્રિમ પગ છે. તો તેણે કહી દીધું કે એ તેને નહિ લઈ જઈ શકે. શેરપાને પોતાને જીવનું જોખમ ખેડવું પડશે એમ વિચારી તે આનાકાની કરતો હતો. ખૂબ સમજાવટને અંતે તે રાજી થયો.

બર્ફિલા પહાડો વચ્ચેથી એણે એવરેસ્ટ તરફ પ્રયાણ કર્યું ત્યારે બીજી કસોટી તેનાં કૃત્રિમ પગને લીધે થઈ. ચઢાણ ચઢતાં વારંવાર કૃત્રિમ પગ ફરી જતો, ખસી જતો અને એના પર શરીરનું વજન લેવાતું નહિ, આગળ ચલાતું નહિ, પરંતુ તેણે પ્રયાસો ચાલુ રાખ્યા અને ધીમે ધીમે આગળ વધી. આગળ વધતાં આ માર્ગે તેણે અનેક પર્વતારોહકોને મૃત્યુની ચાદર ઓઢી સૂતેલા જોયા, તે કંપી ઊઠી. તેણે મનોમંથન કર્યું અને મૃત સાહસવીરોને મનોમન વચન આપ્યું કે, “હું તમારા સૌ વતી એવરેસ્ટ સર કરીશ અને જીવતી પાછી આવીશ.” તેનું દરેક ડગલું જાણે પડકાર હતો.

અનેક પડકારો સામે ઝઝૂમતી અરુણિમા હિલેરી સ્ટેપ પહોંચી. ત્યાંથી એવરેસ્ટ પહોંચાય છે. ત્યાં જ શેરપાએ આઘાતજનક વાત કહી કે અરુણિમાનો બોટલનો ઓક્સિજન પૂરો થઈ રહ્યો છે અને તેણે પાછા ફરવું જોઈએ. જિંદગી સલામત હશે તો ફરી પ્રયત્ન કરી શકશે. તેણે પાછા ફરવું જોઈએ.’ અરુણિમા જુદું જ વિચારતી હતી કે જિંદગીમાં આવી સોનેરી તક ફરી મળતી નથી. મા અને બચેન્દ્રી પાલે એને કહ્યું હતું, “તમે જીવનમાં ક્યારેક એકલા રહી જાવ છો, ત્યારે નિર્ણય તમારે અને માત્ર તમારે લેવો પડે છે. ત્યારે વિચારવું કે એક-એક ડગ માંડીને હું અહીં સુધી પહોંચી છું. એવી પળે પાછળ નજર કરી એક કદમ આગળ માંડજે... રસ્તો આપોઆપ મળી જશે.” અને તેણે જીવનું જોખમ ખેડવાનો સંકલ્પ કર્યો. એક ડગલું આગળ મૂક્યું. દોઢ કલાક પછી... તે એવરેસ્ટની ટોચે હતી ! અશક્ય એવી મંજિલ પર હતી. તે ખૂબ ખુશ હતી. આનંદના અતિરેકમાં તે બૂમો પાડીને દુનિયાને બતાવવા માગતી હતી કે, એક વિકલાંગ... એક મધ્યમવર્ગીય છોકરી ધારે તો શું ન કરી શકે ? જીવનની કસોટીઓમાં હારીને બેસી જનારા, નિષ્ફળ જનારાઓને એણે કહેવું હતું કે માણસ ખરેખર વિકલાંગ ત્યારે બને છે જ્યારે એ હાર કબૂલી લે છે, પ્રયત્નો છોડી દે છે. વ્યક્તિ શરીરથી નહિ, મનથી વિકલાંગ બને છે. એના પર વિજય મેળવવાનો હોય છે. 11 એપ્રિલ 2011માં અરુણિમાને અકસ્માત થયો હતો અને 21 મે, 2013ના દિવસે સવારે 10 : 55 મિનિટે તેણે એવરેસ્ટ સર કર્યું !!! કેવી રીતે...? મજબૂત મનોબળથી... હિંમતથી... સખત પરિશ્રમથી... એવરેસ્ટ આરોહણને તેણે જીવનધ્યેય બનાવી દીધું હતું. સફળતા એનું ઝનૂન બની ચૂક્યું હતું.

એવરેસ્ટ ઉપર અરુણિમાએ રાષ્ટ્રધ્વજ સાથે ફોટા પડાવ્યા. શેરપા પાસે વીડિયો શૂટિંગ પણ કરાવ્યું. સમય વીતતો જતો હતો અને એનો ઓક્સિજન પૂરો થઈ રહ્યો હતો. શેરપા તે યાદ કરાવતા ખૂબ ગુસ્સે થતો હતો. અરુણિમાને પોતાને પણ આ ખ્યાલ હતો કે પોતે કદાચ જીવતી નહિ રહી શકે પરંતુ તે શેરપા મારફતે એ વીડિયો ભારતના યુવાવર્ગને પહોંચાડવા માગતી હતી. જેથી યુવાનો પડકાર સામે લડતાં શીખી શકે... 8848 ફૂટની ઊંચાઈ પર લોહી થીજાવી દેતી ઠંડીમાં એનો આ ડર સાચો પડી શકે એમ હતો. અરુણિમા ઝડપથી શેરપા સાથે પાછી ફરી રહી હતી

ત્યાં જ એનો ઓક્સિજન ખલાસ થઈ ગયો. તે નીચે ઢળી પડી. શેરપા એને હિંમત આપતો હતો. ઊભી થવા માટે સમજાવતો હતો પણ અરુણિમામાં તાકાત જ ન હતી.

કહેવત છે કે ‘હિંમતે મર્દા તો મદદે ખુદા’ ઈશ્વરીય દુનિયાના નિયમો જુદા હોય છે, તે જ સમયે એક બ્રિટિશ પર્વતારોહક ચઢતો હતો, તેની પાસે ઓક્સિજનના બે બાટલા હતા. તેણે એક બાટલો અરુણિમા તરફ ફેંક્યો અને શેરપા ‘Lucky lucky’ની બૂમ પાડતો તે લઈ આવ્યો અને અરુણિમાને 8848 ફૂટની ઊંચાઈ પર નવજીવન મળ્યું ! ખરેખર ભાગ્ય એને જ સાથ દે છે જે પુરુષાર્થ કરે છે, હાર માનતા નથી અને લોખંડી મનોબળથી પરિસ્થિતિ સામે ઝઝૂમે છે. હવે અરુણિમા પરત ફરવા માંડી... ત્યાં જ એનો કૃત્રિમ પગ નીકળી ગયો. તે ઘસડાતી ઘસડાતી ઊતરતી રહી. કેમ્પ-4 થી સમિટ 3500 ફૂટના અંતરે છે. જે અંતર કાપતાં બીજાને 16-17 કલાક થાય, તે માટે અરુણિમાને 24 કલાક થયા. એના હાથ થીજી ગયા, હાથમાંથી લોહી નીકળવું શરૂ થયું, છતાં પડતી, ઊઠતી, રડતી, ઝઝૂમતી તે નીચે આવી. જેના હેમખેમ પાછા ફરવાની આશા સૌએ છોડી દીધી હતી, તે અરુણિમાને સલામત જોઈ સૌ સાથીઓ ખુશ થઈ ઊઠ્યા અને સૌએ એને અભિનંદન આપ્યા.

માનવીએ નદીઓને નાથી છે ને પર્વતોને વીંધ્યા છે. સાગરોનાં પેટાળ ખોળ્યાં અને રણને નંદનવન કર્યા છે. માનવી ધારે તે પામે છે. પણ ધારવું અને એના માટે ઝઝૂમવું અગત્યું છે. અરુણિમાનું જીવન એનું ઉત્તમ ઉદાહરણ છે.

અરુણિમાએ એશિયાનું એવરેસ્ટ સર કર્યું. આફ્રિકાનું કિલિમાંજારો અને યુરોપનું એલ્બ્રુસ સર કર્યું છે; પરંતુ હજી એ એના કૃત્રિમ પગ સાથે ચાલી રહી છે. થાકતી નથી, હારતી નથી, નવાં શિખરો સર કરી રહી છે. તે ગીતો ગાતી રહે છે...

“અભી અભી મૈને લાંઘા હૈ સમંદરોં કો
અભી તો પૂરા આસમાન બાકી હૈ”

આલેખક : હેતલ નાયક

શબ્દ-સમજૂતી

સમાનાર્થી / શબ્દાર્થ

ડિસ્ટ્રિક્ટ જિલ્લો; CISF Central Institute of Security Force; મિજબાની ઉજાણી; વિટંબણા મૂંઝવણ, મુશ્કેલી; લક્ષ્ય ધ્યેય; પ્રતિબદ્ધ ચોક્કસ ધ્યેયને વરેલો

વિરુદ્ધાર્થી

દુર્ભાગ્ય સદ્ભાગ્ય; શક્ય અશક્ય; દુર્ગમ સુગમ; મજબૂત તકલાદી; ઉત્સાહ નિરુત્સાહ; કુદરતી કૃત્રિમ રૂઢિપ્રયોગો

આત્મા બની જવું દંગ રહી જવું, આશ્ચર્યચકિત થઈ જવું; રૂંવાડાં ઊભાં કરી દેવાં રોમાંચિત થઈ જવું

સ્વાધ્યાય

1. પ્રશ્નની નીચે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ખરાની (✓) નિશાની કરો :

(1) “તમે મારા ભલા માટે મારો પગ કાપશોને ! હું સહન કરી લઈશ.” આ વાક્યમાં અરુણિમાનો કયો ગુણ જોવા મળે છે ?

(A) કાયરતા

(B) માનવતા

(C) અડગતા

(D) લાગણીશીલતા

- (2) માણસ ખરેખર વિકલાંગ ક્યારે બને છે ?
- (A) જ્યારે તે જાતે જ ચાલવા લાગે છે ત્યારે
- (B) જ્યારે તે પડકારોનો સામનો કરે છે
- (C) જ્યારે એ હાર કબૂલી અને પ્રયત્નો છોડી દે છે.
- (D) જ્યારે તે પર્વત ચઢી શકતો નથી.
- (3) અરુણિમાએ કયો સંકલ્પ કર્યો ?
- (A) હું હવે ક્યારેય ટ્રેનમાં નહિ બેસું.
- (B) હું પર્વતારોહણ કરીશ જ.
- (C) હું હવે ક્યારેય પર્વતારોહણ કરીશ નહિ.
- (D) હું બહાર જતી વખતે બીજાનો સહારો લઈશ.
- (4) લોકોએ અરુણિમાને પાગલ ગણી...
- (A) એક પગ કપાયા પછી પણ તેણીએ પર્વતારોહણ કરવાનું વિચાર્યું.
- (B) તે ટ્રેનની મુસાફરી એકલી જ કરતી હતી.
- (C) તેણીમાં સામાન્ય સમજશક્તિનો અભાવ હતો.
- (D) તે હોસ્પિટલમાં રાડો પાડતી હતી.

2. નીચેના પ્રશ્નોના બે-ત્રણ વાક્યોમાં ઉત્તર લખો :

- (1) અરુણિમા દ્વારા ભારતના યુવાનોને કયો સંદેશો મળે છે ?
- (2) બચેન્દ્રી પાલને મળ્યા પછી અરુણિમાએ શું કર્યું ?
- (3) ડોક્ટર અને નર્સમાં માનવતા કેમ જાગી ઊઠી ?

3. નીચેના પ્રશ્નોના સાત-આઠ લીટીમાં ઉત્તર લખો :

- (1) અરુણિમાનું પાત્રાલેખન કરો.
- (2) “દૃઢ સંકલ્પશક્તિ અને અડગ મનોબળ જ જીવન છે.” આ વાક્યને પાઠના આધારે સમજાવો.
- (3) પર્વતારોહણ વખતે અરુણિમાને કઈ-કઈ મુશ્કેલીઓ પડી ?

વિદ્યાર્થી-પ્રવૃત્તિ

- કુમારપાળ દેસાઈનું ‘અપંગનાં ઓજસ’ પુસ્તક મેળવીને વાંચો.
- તમે પોતે અરુણિમા હો એ રીતે એના અકસ્માત તથા પર્વતારોહણના અનુભવને વર્ગ સમક્ષ રજૂ કરો અને વર્ગને આત્મવિશ્વાસનો સંદેશ આપો.
- ઇન્ટરનેટ પરથી અરુણિમાની વીડિયો ક્લિપ મેળવીને જુઓ તથા ઈરા સિંઘલ વિશે માહિતી મેળવો.
- હેલન કેલરના જીવન વિશે માહિતી મેળવો. તેમની આત્મકથા મેળવીને વાંચો.
- નજીકની વિકલાંગ શાળાની મુલાકાત લેવી.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

પ્રસ્તુત ગદ્યમાં વપરાયેલાં કેટલાંક વાક્યો તરફ ધ્યાન આપો.

- ‘તેનું દરેક ડગલું જાણે પડકાર હતો.’
- ‘વ્યક્તિ શરીરથી નહિ, મનથી વિકલાંગ બને છે.’
- ‘સફળતા એનું ઝનૂન બની ચૂક્યું હતું.’
- ‘એના કપાયેલા પગના માંસની મિજબાની માણવા ઉંદરો આવ્યા.’

અર્થની ભાવસભરતા માટે ઓછા શબ્દોમાં થયેલો ભાષાપ્રયોગ કેટલો અસરકારક બની શકે છે તે તમે સ્વયં અનુભવી શકશો. તો વળી...

‘ચાહ ત્યાં રાહ’ અને ‘હિંમતે મદા તો મદદે ખુદા’ જેવી કહેવતોનો યોગ્ય સ્થાને યોગ્ય ઉપયોગ કરવાથી અર્થનિષ્પત્તિનું ધાર્યું નિશાન સિદ્ધ થતું જોવા મળે છે.

દૃશ્યને તાદૃશ્ય કરવા માટે થયેલો ભાષાપ્રયોગ અસરકારક છે.

શિક્ષકની ભૂમિકા

અપાહિજ અરુણિમાનો એવરેસ્ટ શિખર સર કરવાનો આ પ્રેરક પ્રસંગ તેના સમગ્ર જીવનની ઉન્નતિને આંકે છે. પંગુતા એ શારીરિક કરતાં માનસિક ક્ષાએ વધુ અસર કરે છે. માણસ મનથી અપંગ ન બને ત્યાં સુધી તેની પંગુતા વ્યક્તિને નિઃસહાય બનાવી શકતી નથી તે સત્ય આ જીવનપ્રસંગનો મુખ્ય વિચાર છે તે સ્પષ્ટ કરવું.

નાની-નાની બાબતોમાં નિરાશ અને હતાશ થનારા સૌ માટે આ પ્રેરણારૂપ પ્રસંગ છે. જીવન છે તો મુશ્કેલીઓ આવશે જ. તેનાથી નાસીપાસ થવાને બદલે તેમાંથી રસ્તો શોધી બહાર નીકળવાનું કાર્ય જે કરે છે તે જ સફળતાને વરે છે. મનુષ્ય ધારે તો શું ન કરી શકે ? આવી બાબતો વિદ્યાર્થીઓને અન્ય પ્રસંગો, ઉદાહરણો દ્વારા સમજાવી શકાય.

હિંમત, ધૈર્ય, સાહસિકતા, સહનશીલતા, મનની મક્કમતા, આત્મબળ અને આત્મસન્માન જેવા ગુણો જીવન વિકાસ માટે અત્યંત જરૂરી છે. તેમાંથી શક્ય તેટલા ગુણો વિદ્યાર્થીઓમાં દૃઢ થાય તેનો પ્રયત્ન કરવો.

નીચે જેવી ઉક્તિઓની વિસ્તૃત ચર્ચા દ્વારા પણ વધુ અસરકારક રીતે સમજાવી શકાય :

- હિંમતે મદા તો મદદે ખુદા
- કરતાં જાળ કરોળિયો...
- લાખો નિરાશામાં અમર આશા છુપાઈ છે.
- નિષ્ફળતા સફળતાની ચાવી છે.
- નિષ્ફળતાને જ સફળતાની સીડી બનાવો, વગેરે.

